

કાકાસાહેબ કાલેલકર

(જન્મ : 1-12-1885, અવસાન : 21-8-1981)

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર મૂળ મહારાષ્ટ્રના સતારાના વતની હતા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક અને આચાર્યપદે રહ્યા હતા. માતૃભાષા મરાઠી હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. તેથી ગાંધીજીએ તેમને ‘સવાઈ ગુજરાતી’ તરીકે ઓળખાવ્યા. ‘ગંગામૈયા’, ‘યમુનારાણી’, ‘ઉભયાન્વયી નર્મદા’, ‘દક્ષિણ ગંગા ગોદાવરી’, તેમના ગદ્યલેખન શૈલીના ઉત્તમ નમૂના છે. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ’, ‘પૂર્વઆફ્રિકામાં’, ‘ઉગમણો દેશ જાપાન’ તેમના પ્રવાસવર્ણનના ગ્રંથો છે. ‘રખડવાનો આનંદ’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવનલીલા’ તેમના નિબંધસંગ્રહો છે. ‘સ્મરણયાત્રા’, ‘ઓતરાતી દીવાલો’માં અનુક્રમે શૈશવ અને જેલ જીવનના પ્રસંગોનું સુંદર વર્ણન છે. ‘કાલેલકર ગ્રંથાવલીમાં’ તેમનું સમગ્ર સાહિત્ય ગ્રંથસ્થ થયું છે. તેમને સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, દિલ્હી તથા પદ્મવિભૂષણ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા.

કાકાસાહેબ કાલેલકરનો પ્રવાસ નિબંધ ‘સખી માર્કડી’ ભારતની નદીઓ વિશેના એમના પુસ્તક ‘લોકમાતા’માંથી લેવામાં આવ્યો છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં નદીને માતા કહી છે પણ આ નિબંધમાં લેખક નદીને પોતાની સખી રૂપે આલેખે છે. લેખકના ગામ પાસેથી વહેતી માર્કડીની સાથે એમનું બાળપણ વિત્યું હોવાથી એક વિશેષ ભાવ એની સાથે અનુભવ્યો છે. માર્કડીનું સૌંદર્ય, એની મૈત્રી, નિકટતા વર્ણવીને લેખકે નદીનું અલગ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે.

શું દરેક નદી માતા હોય છે ? ના. માર્કડી તો મારી નાનપણની સખી છે. એ એટલી નાની છે કે એને હું મોટી બહેન તરીકે પણ ન ઓળખાવી શકું.

અમારા ખેતરમાં ઊંમરાનાં ઝાડ તળે બપોરની છાયામાં બેઠો હોઉં ત્યારે માર્કડીનો મંદ પવન જરૂર બોલાવવાનો. માર્કડીને કાંઠે કેટલીયે વાર બેઠો છું, અને પવનનાં મોજાંથી ડોલતાં ઘાસનાં પાન કલાકો સુધી જોયા કર્યાં છે. માર્કડીને કાંઠે અસાધારણ અદ્ભુત એવું કશું નથી. ખાસ ફૂલો નથી, જાતજાતના રંગવાળાં પતંગિયાં નથી, રૂપાળા પથરાયે નથી. પોતાના કલકૂજિતથી ચિત્તને અસ્વસ્થ કરે એવા નાનામોટા પ્રપાત ક્યાંથી જ હોય ? ત્યાં છે ફક્ત પ્રેમજ્વાળા શાંતિ.

ભરવાડો કહે છે કે માર્કડી વૈજનાથના ડુંગરમાંથી આવે છે. મને એનું મૂળ શોધવાની કદી ઈચ્છા થઈ નથી. અમારા તાલુકાનો નકશો હાથમાં આવે તોયે એમાં માર્કડીની લીટી હું ન શોધું, કેમ કે તેમ કરતાં એ સખી મટી નદી થઈ જાય ! મને તો એના પાણીમાં મારા પગ બોળીને બેસવાનું જ ગમે છે. પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળ ખળખળ એવો અવાજ શરૂ થાય. નાનપણમાં અમે કેટલીયે વાતો કરતાં. એકબીજાનો સહવાસ જ અમારા આનંદને માટે બસ થતો. માર્કડી શું બોલે છે તે સમજવાની હું દરકાર ન કરું અને હું જે બોલું એનો અર્થ કરવા માર્કડી ન થોભે. અમે એકબીજાને ઉદ્દેશીને બોલીએ છીએ એટલું જ બંનેને બસ હતું. ભાઈબહેન ઘણે વરસે મળે એટલે એકબીજાને હજાર સવાલ પૂછે. પણ એ સવાલો પાછળ જિજ્ઞાસા નથી હોતી; એ તો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એક પ્રકાર હોય છે. સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાંથી રહે!

માર્કડીને કાંઠે કાંઠે હું ગાતો ફરું અને માર્કડી સાંભળતી જાય. સોળમે વર્ષે પોતાને લઈ જવા આવેલા યમરાજને શિવભક્તિને જોરે પાછા ઠેલનાર માર્કડીય ઋષિનું આખ્યાન ગાતાં મને કેટલો આનંદ થતો ?

મૃકંડુ ઋષિને સંતાન ન હતું. એણે તપશ્ચર્યા કરી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવે વરદાનમાં વિકલ્પ મૂક્યો:

કાં સોળ વર્ષ જીવનાર સદ્ગુણી

બાળક, કાં સો વર્ષ જીવનાર મૂઢ

બાળક - તમે પસંદ કરો.

હવે બેમાંથી કયો વર પસંદ કરવો ? ઋષિએ ધર્મપત્નીને પૂછ્યું. સદ્ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે

જીવે, એ જ કુલોદ્ધારક થશે, એમ ગણી બંને જણાંએ એ જ માગી લીધો. માર્કડેય જેમ જેમ ઉંમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ માબાપનાં વદન મ્લાન થતાં જાય. આખરે સોળ વરસ પૂરાં થયાં.

યુવાન માર્કડેય પૂજામાં બેઠો છે. યમરાજ પોતાના પાડા પર બેસીને આવ્યા. પણ શિવલિંગને ભેટી પડેલા યુવાન સાધુને અડકવાની એમની હિંમત કેમ ચાલે ? હા, ના કરતાં આખરે પાશ ફેંક્યો; ત્યાં લિંગમાંથી ત્રિશૂળધારી શિવજી પ્રગટ થયા, અને ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને સાંભળવું પડ્યું. મૃત્યુંજય મહાદેવનાં દર્શન થયા પછી માર્કડેયને મૃત્યુની બીક ક્યાંથી રહે ? એની આયુધારા હજી વહે છે.

કોલેજમાં ભણતો ત્યારે પરીક્ષા પછી અમારી ભાઈબીજ થતી. લણણીના દિવસો હોય, બબ્બે દિવસ મારે ખેતરમાં જ ગાળવાના હોય, ત્યારે માર્કડી મને શકરિયાં પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી. રાત્રે એ ટાઢથી ધ્રૂજે છે કે શું એ જોવા હું જાઉં ત્યારે પોતાના અરીસામાં મને એ મૃગ નક્ષત્ર બતાવતી.

આજે પણ જ્યારે જ્યારે અમારે ગામડે જાઉં છું ત્યારે ત્યારે માર્કડીને મળ્યા વગર રહેતો નથી. પણ હવે પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી. જરાક સ્મિત કરી મૌન જ ધારણ કરે છે. એના સુકુમાર વદન પર પહેલાંનું લાવણ્ય નથી જોઈ શકતો. પણ એના સ્નેહની ગંભીરતા વધી છે.

(‘પ્રકૃતિનો આનંદ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

પ્રપાત ધોધ; કુલોદ્ધારક કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર; મ્લાન કરમાયેલું, નિસ્તેજ; લાવણ્ય સુંદરતા; પાશ ફાંસલો; ધૃષ્ટતા વધુ પડતી હિંમત, ઉદ્ધતાઈ

વિરુદ્ધાર્થી

સાધારણ અસાધારણ; સ્વસ્થ અસ્વસ્થ; ઈચ્છા અનિચ્છા; વરદાન શાપ; પ્રગટ અપ્રગટ; સ્મિત રુદ્ધ; મંદ જલદ

રૂઢિપ્રયોગ

આયુધારા વહેવી જીવતા રહેવું

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) લેખક નકશામાં માર્કડીની લીટી શોધતા નથી કારણ કે...

(A) લેખકને નકશા-વાચન આવડતું નથી

(B) માર્કડી ખૂબ જ મોટી નદી છે.

(C) એ સખી મટી નદી થઈ જાય તેવો ભય છે.

(D) એ નદી નકશામાં દેખાતી નથી.

(2) મહાદેવે મૃકંડુ ઋષિને વરદાનમાં કેવું બાળક આપવા કહ્યું ?

(A) તરત મૃત્યુ પામનાર બાળક

(B) સોળ વર્ષ જીવનાર સદ્ગુણી બાળક

(C) સો વર્ષ જીવનાર મૂઢ બાળક

(D) ઉપરના (B) અને (C) બંને

(3) માર્કડી લેખકને શું આપતી ?

(A) શકરિયાં

(B) અમૃત જેવું પાણી

(C) મૃગનક્ષત્રનાં દર્શન

(D) ઉપરના (A) (B) (C) ત્રણેય

(4) ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને કોનો ઠપકો સાંભળવો પડ્યો ?

- (A) ત્રિશૂળધારી શિવજીનો (B) માર્કડેય ઋષિનો
(C) ઋષિપત્નીનો (D) ભાઈ-બહેનનો

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) માર્કડેય જેમ જેમ ઉંમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ મા-બાપનાં વદન શા માટે મ્લાન થતાં જાય છે ?
(2) માર્કડેયના કાંઠે અસાધારણ અદ્ભુત એવું કશું નથી. તેમ છતાં લેખકને શા માટે ગમે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) માર્કડેય સાથેનો લેખકનો સહવાસ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
(2) માર્કડેય ઋષિની કથા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- નદીકિનારાના પ્રવાસનું આયોજન કરો અને એના સૌંદર્યનું વર્ણન કરો.
- તમે પોતે માર્કડેય નદી હો એવી રીતે તમારી આત્મકથા લખો.
- તમારા ગામની નદીને એક પત્ર લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘માર્કડેયને કાંઠે ..... ફક્ત પ્રેમજ્વાળા શાંતિ’

લેખક ઘણા નકાર સાથે માર્કડેયનું વર્ણન શરૂ કરે છે... ત્યાં ફૂલો નથી, પતંગિયા નથી, રૂપાળા પથ્થરો નથી... પણ ત્યાં શાંતિ છે. વળી શાંતિ સાથે ‘પ્રેમજ્વાળા’ વિશેષણ મૂકે છે. બધા નકારોને હરાવવા આ ‘પ્રેમજ્વાળા શાંતિ’ શબ્દ કેવો સક્ષમ બને છે તે જુઓ. વર્ણનની આ અનોખી, આકર્ષક રીત પણ ધ્યાનમાં લો.

- “માર્કડેય શું બોલે તે... હતું.”

લેખક અને નદી બંને બોલે છે, કોઈ કોઈને સાંભળતું નથી છતાં બંને એકબીજાને સમજે છે. લેખકે પ્રેમનો અલગ સેતુ અહીં વર્ણવ્યો છે. લેખકનું નદી સાથેનું તાદાત્મ્ય અને વર્ણન નોંધનીય છે.

- નદીનું વર્ણન જે સામાન્ય રીતે થાય છે, એના કરતાં આ વર્ણન અલગ છે જે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાશે :
  - માર્કડેય તો મારી નાનપણની સખી છે.
  - નકશો હાથમાં આવે તો માર્કડેયની લીટી હું ન શોધું, કેમ કે તેમ કરતાં એ સખી મટી નદી થઈ જાય !
  - આજે પણ જ્યારે ગામડે જાઉં ત્યારે માર્કડેયને મળ્યા વગર રહેતો નથી.
  - પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી.

શિક્ષકની ભૂમિકા

નદી વિશે વાંચેલાં વર્ણનો કરતાં અલગ અને વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી શૈલીમાં અહીં નદીનું થયેલું વર્ણન કેટલું રસપ્રદ, જીવંત અને આત્મીય બને છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને એકમમાંથી ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ કરવી.

માર્કડેય નામ જેની સાથે જોડાયેલું છે તેવા માર્કડેય ઋષિનો પૌરાણિક પ્રસંગ વાર્તા સ્વરૂપે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરી શકાય.

નદી એટલે આત્મીય સ્વજન, સુખદુઃખની સાથી એવી સખી, સંવાદોની આપ-લે સિવાય એકબીજાને સમજી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતું નદીનું નિરૂપણ ‘જરા હટકે’ છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

આપણા ગામની કે આસપાસની નાની નદીને પણ આત્મીય બનાવી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.